

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXIV (1/2021)

nadesłany: 4.11.2021 r. – przyjęty: 8.12.2021 r.

Ewa MUSZYŃSKA*

Przyjęcie do rodziny zastępczej jako krytyczne wydarzenie w życiu dziecka

Admission to a foster family as a critical event in a child's life

Abstrakt

Wprowadzenie. Przyjęcie do rodziny zastępczej można uznać za krytyczne wydarzenie w życiu dziecka z uwagą za zakres i charakter trudności, jakich ono doświadcza.

Cel. Celem artykułu jest analiza doświadczeń dziecka przyjętego do rodziny zastępczej w świetle teorii krytycznych wydarzeń życiowych.

Materiały i metody. W przygotowaniu tekstu tego artykułu posłużono się analizą literatury przedmiotu.

Wyniki. Trudności doświadczane przez dziecko rozpoczynające ten etap swego życia, w którym funkcjonuje w rodzinie zastępczej, to przede wszystkim naruszające poczucie bezpieczeństwa, radykalne zmiany środowiska rodzinnego, szkolnego i lokalnego, utrata codziennych interakcji ze znanymi osobami i konieczność nawiązywania nowych. Dla emocjonalnych i behawioralnych reakcji dziecka na wydarzenie, jakim jest przyjęcie go do rodziny zastępczej, szczególne znaczenie ma jego poznawcze ustosunkowanie się do tego wydarzenia, jego przyczyn i skutków.

Wnioski. Dla pełnego zrozumienia sytuacji dziecka i skutecznego wsparcia, niezbędna jest trafna diagnoza sposobu doświadczania przez dziecko wydarzenia, jakim jest przyjęcie do rodziny zastępczej, jak również deficytów i zasobów jakimi ono dysponuje. Głównym zada-

* e-mail: ewamusz@amu.edu.pl

Zakład Podstaw Wychowania i Opieki, Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska
Department of Upbringing and Care Pedagogy, Faculty of Educational Studies, Adam Mickiewicz University in Poznan, Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznan, Poland
ORCID: 0000-003-3262-758

niem opiekunów dziecka jest budowanie środowiska dającego mu poczucie bezpieczeństwa i przynależności. Realizacja tego zadania powinna dokonywać się w ścisłej współpracy z instytucjami i osobami zaangażowanymi w organizację pieczy zastępczej. Ważna jest także współpraca z osobami z najbliższych dziecku środowisk: rodziny biologicznej oraz szkoły.

Słowa kluczowe: krytyczne wydarzenie życiowe, rodzina zastępcza, trudności, wsparcie społeczne.

Abstract

Introduction. Admission to a foster family may be considered a critical event in a child's life due to the extent and nature of the difficulties they experience.

Aim. This article aims to analyse the experiences of a child admitted to a foster family, in the context of the theory of critical life events.

Materials and methods. This article is based on a subject literature review.

Results. The difficulties experienced by the child beginning a new stage in their life – living in foster care include, first of all, radical changes in the family, school, and local community environments that violate the child's sense of security, the loss of daily interactions with people that the child is familiar with, and the resulting need to make new relationships. A child's cognitive attitude to the event of being taken in by a foster family, with its causes and effects, has a particular importance for their reactions (emotional, and behavioural) to it.

Conclusions. In order to fully understand the child's situation and provide effective support, it is necessary to accurately assess the way they experience being admitted to a foster family, as well as their personal resources and deficits. The main task of a child's guardian is to create an environment that gives them a sense of security and belonging. The implementation of this task should be conducted in close cooperation with the institutions and people involved in the management of foster care. It is also important to cooperate with people from the environments closest to the child: their biological family, and school.

Keywords: critical life event, foster family, difficulties, social support.

Wprowadzenie

W artykule tym zamierzam zwrócić uwagę na wydarzenie, jakim jest dla dziecka przyjęcie go do rodziny zastępczej¹ w ujęciu jednej ze współczesnych teorii rozwoju, a mianowicie teorii krytycznych wydarzeń życiowych. Celem podejmowanej analizy jest doprowadzenie do wniosków istotnych dla praktyki wspierania dziecka i opieki nad nim.

Teoria krytycznych wydarzeń życiowych jest jedną z biograficznych teorii/koncepcji rozwoju człowieka w ciągu całego życia. Jej zwolennicy przyjmują, że życie człowieka i jego rozwój psychiczny wyznaczone są przez zdarzenia, w których uczestniczy i które dzieją się wokół niego. Jak twierdzą twórcy i kontynuatorzy wspomnianej teorii, obok błahych, nieistotnych zdarzeń, pojawiają się w życiu również takie, które odgrywają w nim rolę znaczącą. Zatrzymują one dotychczasową aktyw-

¹ Sformułowanie „przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej” zastępuje tu stosowane w przepisach prawa sformułowanie „umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej”.

ność, wymuszają nowe zachowania, a w pamięci zapisują się jako punkty kluczowe, oddzielające poszczególne jego etapy.

Wydarzenie krytyczne jest swoistym rodzajem sytuacji trudnej. Podobnie jak ona, wywołuje stres z wszystkimi jego następstwami. Tym, co zasadniczo różni takie wydarzenie od innych, jest taki poziom nasilenia stresu, że dotąd stosowane sposoby radzenia sobie z nim okazują się niewystarczające lub bezużyteczne. Pojawiają się wówczas nowe, zwykle bardzo silne, potrzeby oraz niezbędne staje się rozwinięcie nieposiadanych wcześniej sprawności (Sęk, 2004). Wystąpienie wydarzenia krytycznego może wywoływać zaburzenia w sferze psychiki², jak również w obszarze funkcjonowania somatycznego (Sęk, 2004). Ryzyko negatywnych konsekwencji takiego wydarzenia jest tym większe, im:

- bardziej stresujące jest doświadczane wydarzenie (w związku np. ze stratą wysoko cenionych wartości),
- więcej sfer życia dotyczy,
- większe poczucie bezradności i beznadziejności wywołuje oraz
- bardziej ograniczone są zasoby podmiotu o charakterze kompetencji zaradczych (Sęk, 2001).

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech wydarzenia krytycznego jest zmiana, jaką ze sobą niesie (Sęk, 1999). Trzeba też dodać, że jest ono potencjalnie dwuwartościowe, a subiektywna jego ocena może być pozytywna, negatywna lub ambiwalentna (tamże). Tak więc, wydarzenie krytyczne samo w sobie nie ma żadnego znaku wartości, to podmiot decyduje o jego znaku przez sposób potraktowania go. Ma to istotne znaczenie nie tylko dla samopoczucia jednostki i jej funkcjonowania, ale także dla procesu radzenia sobie ze skutkami danego doświadczenia. Wszystko to sprawia, że wydarzenia krytyczne często zmieniają dotychczasowy bieg życia jednostki i mogą prowadzić do znaczącej reorganizacji dotychczasowej jego linii. Skłoniło to badaczy do bardziej szczegółowych analiz takich zdarzeń, do wyłonienia ich dymensji³ i taksonomii⁴, a przede wszystkim opisu reakcji jednostki na nie (Adamczak, 1992).

Niestety, znakomita większość tych badań dotyczy osób dorosłych⁵. Jedyne nieliczne badania nad krytycznymi wydarzeniami życiowymi starszych dzieci dotyczą

² Są nimi np. depresje.

³ Zaproponowano np. zastosowanie trzech dymensji opisujących zdarzenia życiowe. Są to: dymensje „efektu”, dymensje „percepcji” i dymensje „zdarzenia” (za: Adamczak, 1992).

⁴ Jedną z taksonomii zdarzeń życiowych oparta jest na prawdopodobieństwie ich wystąpienia skorelowanych z wiekiem i zasięgiem (za Adamczak, 1992).

⁵ To zrozumiałe, bowiem biograficzne teorie rozwoju, do których należy teoria krytycznych wydarzeń życiowych, powstały w efekcie zakwestionowania takiego ujmowania rozwoju (rozwoju psychicznego), w którym jest on dochodzeniem do dojrzałości; zaczęto zatem poszukiwać czynników i mechanizmów rozwoju człowieka w okresie dorosłości.

doświadczanych przez nie skutków katastrof naturalnych, wypadków drogowych oraz ciężkich chorób (Ogińska-Bulik, 2013). Natomiast w przypadku małych dzieci znane są przede wszystkim opisy przeżywania przez nie śmierci bliskich osób i rozvodu rodziców (Brett, 1998 i 2013; Keirse, 2005; Beisert, 2000). Do rzadkości należą też publikacje, w których podnoszone jest znaczenie, jakie dla funkcjonowania dziecka ma historia jego życia. Przykładem może tu być praca Juliana Elliotta i Maurice'a Place'a *Dzieci i młodzież w kłopotach* (2000). Autorzy dochodzą do wniosku, że dotychczasowy bieg życia jest jednym z trzech czynników decydujących o funkcjonowaniu dziecka. Twierdzą oni, że „Śmierć rodzica, poważna choroba wśród rodzeństwa, maltretowanie lub zaniedbywanie przez rodziców – te i podobne fakty – wywołują bardzo silne emocjonalne i behawioralne reakcje, które mogą szybko stać się częścią utrwalonych schematów reagowania dziecka” (Elliott, Place, 2000, s. 8).

Wszystkie wyżej przytoczone badania upewniają nas w tym, że wydarzenia krytyczne występują zarówno w życiu dorosłych, jak i dzieci, jakkolwiek sposób ich przeżywania i radzenia sobie z ich skutkami są zdecydowanie odmienne. Ta odmienność wynika przede wszystkim ze związanymi z wiekiem dziecka cechami jego funkcjonowania poznawczego (Elliott, Place, 2000).

Wśród prac dotyczących ważnych dla dziecka wydarzeń brakuje studiów nad doświadczeniami dzieci, w których życiu zachodzi tak zasadnicza zmiana w warunkach opieki, jak przyjęcie do rodziny zastępczej. Nieliczne, jakimi obecnie dysponujemy, odnoszą się zwykle do jakiegoś wybranego aspektu lub wycinka funkcjonowania dziecka. Są wśród nich publikacje ukazujące jego rozwój fizyczny (Łuczak, 1994), funkcjonowanie pod względem emocjonalnym (Menżyk, Satława-Janiec, Pokorski, 2011), nauki w szkole (Gajewska, 2009; Winogrodzka 2007), aktywności w rodzinie (Winogrodzka, 2007) czy wreszcie proces usamodzielniania się (Kwak, 2006).

W przedstawionej poniżej próbie analizy doświadczeń dziecka przyjętego do rodziny zastępczej (ujętej w świetle teorii krytycznych wydarzeń życiowych), zostanie najpierw przedstawiona charakterystyka samego wydarzenia, a następnie omówiony przebieg i uwarunkowania reakcji dziecka na nie. W podsumowaniu pojawią się wnioski, istotne zarówno dla praktyki wspierania dziecka w radzeniu sobie przez nie z doświadczanymi trudnościami, jak i dla sprawowania opieki nad nim.

Przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej - charakterystyka wydarzenia

Opis i analiza wydarzenia, jakim jest przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej i charakterystyka jego stresogenności, muszą być poprzedzone przedstawieniem właściwych temu wydarzeniu regulacji prawnych. Regulacje te (ze wskazaniem stosownych aktów prawnych) zaprezentowane zostały w pracach pod redakcją Marka Andrzej-

jewskiego (2010), Marka Andrzejewskiego i in. (2006), Ireny Kleniewskiej (2008), Iwony Sierpowskiej (2006). Poniżej, w dużym skrócie, omówione zostaną kwestie dotyczące wybranych przepisów prawa – tych, które bezpośrednio regulują sytuację dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej.

Podstawą przepisów (jak i innych dokumentów dotyczących m.in. pieczy zastępczej) jest ratyfikowana w 1989 roku (podpisana także przez Polskę) *Konwencja o Prawach Dziecka*. W przedstawionej w Dzienniku Ustaw nr 120, poz. 526 preambule Konwencji czytamy m. in., że „dziecko dla pełnego i harmonijnego rozwoju swojej osobowości powinno wychowywać się w środowisku rodzinnym, w atmosferze szczęścia, miłości i zrozumienia”. Jeśli rodzina z różnych powodów nie tworzy takiego środowiska, stwarzając zarazem zagrożenie dla prawidłowego rozwoju dziecka (i przestrzegania wymienionych w Konwencji praw), dziecko może być (na drodze postępowania sądowego lub – znacznie rzadziej - na wniosek rodziców) objęte pieczą zastępczą. Jedną z jej form jest rodzina zastępcza. Zgodnie z Ustawą z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej dziecko może być umieszczone w rodzinie zastępczej trojakiemu rodzajowi:

- spokrewnionej,
 - niezawodowej,
- lub
- zawodowej, w tym zawodowej pełniącej funkcję pogotowia rodzinnego i zawodowej specjalistycznej.

Do najważniejszych powodów umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej zalicza się:

- uzależnienie rodziców (alkoholizm, narkomanię),
- bezradność w sprawach opiekuńczo – wychowawczych i zaniedbywanie dziecka,
- przemoc w rodzinie,
- sieroctwo lub półsieroctwo,
- czasowe pozbawienie dziecka opieki specjalistycznej (np. z powodu pobytu rodziców/rodzica w szpitalu, za granicą, w zakładzie karnym itd.).

Odseparowanie dziecka od rodziny biologicznej⁶, będące skutkiem umieszczenia w rodzinie zastępczej, nie jest jednak całkowite. Jak głosi artykuł 9, p. 3 wspomnianej wyżej Konwencji: „Państwa – Strony będą szanowały prawo dziecka odseparowanego od jednego lub obojga rodziców do utrzymywania regularnych stosunków osobistych i bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców, z wyjątkiem przypadków, gdy

⁶ Mowa tutaj o dzieciach umieszczonych w rodzinach zastępczych z powodu patologii w rodzinie bądź/i rażącego zaniedbywania dziecka; wówczas można bowiem mówić o odseparowaniu dziecka od rodziny biologicznej.

jest to sprzeczne z najlepiej pojętym interesem dziecka”. Zgodnie z przepisami wspomnianej wyżej Ustawy, rodzina zastępcza jest zobowiązana do umożliwienia dziecku kontaktów z rodzicami biologicznymi. Kontakty te mają służyć podtrzymaniu więzi dziecka z rodzicami i sprzyjać reintegracji rodziny. Sprawowanie pieczy nad dzieckiem przez rodzinę zastępczą w założeniu powinno być tymczasowe i kończyć się wraz z unormowaniem sytuacji w rodzinie naturalnej. Temu unormowaniu i zarazem reintegracji rodziny mają służyć (obok wspomnianych wyżej kontaktów dziecka z rodzicami biologicznymi) także różne formy pracy z rodziną (tamże).

Przedstawione wyżej zróżnicowanie rodzin zastępczych, powodów umieszczenia w nich dziecka, jak również wieku dziecka, prowadzą do oczywistego wniosku, że odmienne będą także sytuacje dziecka przyjętego do rodziny zastępczej. W niniejszym artykule ograniczam się do opisu i analizy doświadczeń dzieci wyłącznie w wieku od 4 do 14 lat⁷, przyjętych do rodzin zastępczych i ulokowanych w rodzinach spokrewnionych lub niezawodowych⁸.

Przystępując do opisu właściwości wydarzenia, jakim jest dla dziecka przyjęcie go do rodziny zastępczej oraz oceny krytyczności tego wydarzenia, zamierzam teraz nieco dokładniej scharakteryzować trudności, napotymane przez takie dzieci.

Podstawową trudnością dziecka (i zarazem taką, która prowadzi do kolejnych trudności, o czym piszę dalej) jest zmiana środowiska, w jakim dotąd żyło. Każda zmiana (nawet zmiana na lepsze) jest bowiem stresująca (Witkin, 2000). Niezależnie od wieku i powodu opuszczenia rodziny biologicznej, dziecko przyjmowane do rodziny zastępczej zmienia środowisko rodzinne i zarazem lokalne. W przypadku umieszczenia go w rodzinie zastępczej niespokrewnionej, wchodzi w środowisko nieznanych mu dotąd osób i nowe, obce otoczenie. Dziecko takie z reguły nie jest całkowicie odseparowane od swej rodziny biologicznej, bowiem nadal utrzymuje z nią jakieś kontakty. Zdaniem niektórych autorów można nawet mówić o równoległym uczestniczeniu przez dziecko w życiu obu tych rodzin (Kalus, 2014).

Dzieci w wieku szkolnym doświadczają nadto zmiany środowiska szkolnego. To bardzo ważna zmiana. Jej znaczenie potwierdzają wyniki badań nad stresem dzieci w młodszym wieku szkolnym. Ich autorka (Cywińska, 2017) – badając stresujące zdarzenia życiowe dzieci – ustaliła, że jest nim zmiana miejsca zamieszkania i związana z nią zmiana szkoły. Zarówno ta pierwsza, jak i druga zmiana⁹ znajdują się

⁷ Według danych GUS, w roku 2020, zarówno w rodzinach zastępczych jak i w rodzinnych domach dziecka, najliczniejszą grupę stanowiły dzieci w wieku 7–13 lat (19 354 osoby).

⁸ Jak podaje GUS, w końcu 2020 r. wśród rodzin zastępczych rodziny spokrewnione stanowiły 64,6%, rodziny niezawodowe – 29,6%, a rodziny zawodowe – 5,8%.

⁹ Umieszczenie dziecka (w wieku szkolnym) w rodzinie zastępczej jest najczęściej zarazem zmianą miejsca zamieszkania i zmianą szkoły.

na liście najbardziej stresujących wydarzeń w znanej taksonomii Thomasa Holmesa i Richarda Rahe'a, uwzględniającej poziom stresogenności różnych wydarzeń (za: Adamczak, 1992). Przywołując teorię systemów ekologicznych Urie Bronfenbrennera (za: D. R. Schaffer i K. Kipp, 2015) możemy zatem powiedzieć, że umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej, w mniejszym lub większym stopniu, a czasem całkowicie, zmienia warunki rozwoju, w których dotąd żyło.

Zmiana najbliższego środowiska (rodzinnego, szkolnego, lokalnego) jest dla dziecka poważną trudnością. Wiąże się bowiem nie tylko z utratą codziennych relacji ze znanymi osobami, ale także z koniecznością wejścia w nowe stosunki społeczne i to zarówno w rodzinie, do której dziecko wchodzi, jak i w klasie, do której zaczyna uczęszczać, a także w środowisku lokalnym. Owo nawiązywanie nowych kontaktów i budowanie nowych więzi w rodzinie zastępczej dokonuje się (o czym nie można zapominać) w wyniku wejścia dziecka do istniejącego już systemu rodziny¹⁰. Jak trafnie zauważa Zofia Waleria Stelmaszuk (2000, s. 112), „wraz z dzieckiem przyjętym pod opiekę wchodzi do nowej rodziny jego historia i problemy”. Dodajmy, że może to być wejście do rodziny, w której funkcjonują biologiczne dzieci rodziców zastępczych, co stawia dziecko w obliczu kolejnych trudności, z którymi będzie musiało się zmierzyć. Dzieci te mogą bowiem czuć się zagrożone, zaniedbane, odrzucone i demonstrować negatywne postawy wobec dziecka przyjętego do rodziny (tamże).

Zmiana środowiska to najczęściej także radykalna zmiana warunków codziennego funkcjonowania, otoczenia fizycznego, organizacji dnia, stylu wychowania, w tym także kierowanych wobec dziecka wymagań. Stawia to je w obliczu konieczności dostosowania się do tych nowych warunków.

Z wymienionymi zmianami nieuchronnie wiążą się straty (o czym wspomniano wyżej), dziecko doświadcza utraty tego, co dla niego bardzo ważne, bo dotyczy podstawowych potrzeb i wartości. Doświadcza bowiem zerwania codziennych kontaktów z osobami z najbliższej mu rodziny, a w przypadku dziecka w wieku szkolnym – dodatkowo – ważnych dla niego kontaktów z rówieśnikami. Przywołując teorię przywiązania Johna Bowlby'ego (2016) trzeba stwierdzić, że liczba i wielkość tych strat zależne są od rodzaju więzi łączących dziecko z jego rodzicami biologicznymi.

W analizie trudności dziecka przyjętego do rodziny zastępczej należy mieć na uwadze także to, że budowanie nowych więzi i dostosowywanie się do nowych warunków życia odbywa się w warunkach tymczasowości. Dziecko jest świadome możliwości swego powrotu do rodziny biologicznej, nie jest jednak pewne czy to nastąpi i kiedy to się stanie. Zwiększa to stresogenność jego położenia, czego sądy często nie biorą pod uwagę. Anna Krawczak (2021) zarzuca polskim sądom opieszałość i od-

¹⁰ Współcześnie przyjmuje się, że rodzina jest systemem, a więc stanowi integralną strukturę, która nie jest prostą sumą elementów składowych, a zmiana w zakresie jednego elementu pociąga za sobą zmiany w całości funkcjonowania systemu rodzinnego.

wlekaniu decyzji o odebraniu rodzicom praw rodzicielskich. Przytaczając wyniki badań Aliny Prusinowskiej-Marek, badaczka szacuje, że ta „tymczasowość” (i związany z nią stres dziecka) średnio trwa aż trzy lata i siedem miesięcy (tamże).

W ocenie poziomu stresogenności wydarzenia, jakim jest przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej uwzględnić trzeba także to, że wydarzenie, o którym mowa, zwykle poprzedzone jest doświadczeniem innego wydarzenia krytycznego¹¹ lub trudnego (krytycznego) położenia życiowego¹². Można zatem mówić o częstym kumulowaniu się trudności, przed którymi staje dziecko przyjmowane do rodziny zastępczej. Dotyczy to także przypadków, gdy przyjęcie do rodziny zastępczej jest kolejnym takim wydarzeniem w życiu dziecka. Zdarza się bowiem, że jest ono „przenoszone” z jednej rodziny zastępczej do innej, gdy dotychczasowa nie radzi sobie z wychowywaniem podopiecznego.

Przedstawiony wyżej opis najważniejszych trudności, napotykanych przez dziecko przyjmowane do rodziny zastępczej, uzupełnić trzeba uwagą, że ich rodzaj i zasięg różnią się w zależności od tego, czy dziecko umieszczane jest w rodzinie spokrewnionej, czy też niezawodowej¹³. W przypadku, gdy umieszczenie w rodzinie zastępczej poprzedzone było życiem w rodzinie, w której dziecko doświadczało przemocy lub/i innych form patologii, można mówić o odseparowaniu go od środowiska nie tylko zagrażającego rozwojowi, ale także zdrowiu, a czasem nawet życiu.

Z kolei umieszczenie w rodzinie spokrewnionej, chociaż zwykle minimalizuje zmianę otoczenia, to często naraża dziecko na zbyt bliskie kontakty z rodzicami biologicznymi, a tym samym na ich negatywne wpływy. Często zdarza się bowiem, że dziadkowie, którzy pełnią role rodziców zastępczych, mieszkają w sąsiedztwie rodziców biologicznych, a czasem nawet w tym samym domu (Kleniewska, 2008).

Jak się okazuje, położenie dziecka przyjętego do rodziny zastępczej jest zróżnicowane wskutek pozostających we wzajemnym związku różnorodnych czynników/uwarunkowań. Niezależnie jednak od tego, jego funkcjonowanie i dalszy rozwój mogą być poważnie zagrożone, gdyż w nowych dla siebie warunkach dziecko napotyka szereg trudności w zaspokajaniu swych potrzeb, w tym przede wszystkim potrzeby bezpieczeństwa, emocjonalnych więzi oraz poczucia osobistej wartości potwierdzanej przez czyjąś troskę i miłość. Można zatem przyjąć, że wydarzenie, jakim jest przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej, jest w jego życiu wydarzeniem krytycznym, stawia je w obliczu nowych, dotąd nieznanych trudności, z którymi będzie musiało się zmierzyć. Procesowi zmagania się z tymi trudnościami przyjrzymy się teraz nieco dokładniej.

¹¹ Tak jest wtedy, gdy np. dziecko traci rodziców.

¹² Przykładem może tu być doświadczenie w rodzinie biologicznej przemocy lub zaniedbania.

¹³ Jak podano w przypisie nr 11, rodziny spokrewnione stanowią znaczną większość wśród rodzin zastępczych.

Dziecko w obliczu wydarzenia, jakim jest dla niego zmiana rodziny biologicznej na zastępczą

Dla pełnego zrozumienia sytuacji dziecka przyjmowanego do rodziny zastępczej i reakcji na to niewątpliwie krytyczne wydarzenie w jego życiu, nie wystarczy ogólna charakterystyka elementów składowych i właściwości samego wydarzenia jako takiego. Aby pomóc dziecku w radzeniu sobie z nim, niezbędna jest bardziej szczegółowa analiza całego procesu jego reakcji na to wydarzenie.

Pomocą w opisie i analizie oddziaływania omawianego wydarzenia na dziecko mogą służyć wyróżnione przez badaczy, zajmujących się zjawiskiem krytycznych wydarzeń życiowych, strategie reagowania na takie wydarzenia, w tym także strategie radzenia sobie z ich skutkami (Sęk, 1991; Adamczak, 1992). Siegając do opracowań przedstawiających te strategie dochodzimy do wniosku, że w opisie, a przede wszystkim w wyjaśnieniu reakcji dziecka na wydarzenie, jakim jest jego przyjęcie do rodziny zastępczej, uwzględnić trzeba:

- rolę tzw. antecedentów, rozumianych jako czynniki poprzedzające wystąpienie krytycznego wydarzenia życiowego i zarazem ważnych dla reakcji na nie. Znaczący wśród nich jest np. bilans sukcesów i niepowodzeń w przewycięzaniu trudności życiowych (Sęk, 1999);
- znaczenie, jakie dla przeżywania wydarzenia krytycznego i dla skutków, do jakich prowadzi, ma poznawcze ustosunkowanie się do tego wydarzenia i jego następstw;
- rolę zasobów i deficytów istotnych zarówno dla przeżywającego wydarzenie krytyczne podmiotu, jak i jego otoczenia.

Rozpatrując czynniki poprzedzające wydarzenie, jakim jest przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej, przypomnieć trzeba, że zgodnie z art. 32.1 Ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, decyzja w sprawie umieszczenia go w takiej rodzinie następuje po stwierdzeniu niemożności zapewnienia dziecku opieki i wychowania przez rodziców biologicznych. Należy więc założyć, że przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej z pewnością poprzedziły jakieś jego stresogenne doświadczenia. Może to być sytuacja, w której dziecko wcześniej (a więc zanim zostało umieszczone w rodzinie zastępczej) zaznawało bliskości emocjonalnej i tzw. bezpiecznych więzi/bezpiecznego przywiązania. Jest tak wtedy, gdy umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej następuje wskutek straty rodzica, a więc jego śmierci lub długotrwałej nieobecności (hospitalizacja, wyjazd, pobyt w więzieniu). Dziecko doznaje wówczas cierpienia, związanego z ważną dla niego deprivacją, głównie w zakresie bliskich więzi, a co za tym idzie poczucia bezpieczeństwa i przynależności.

Zmiana środowiska rodzinnego w takich przypadkach powoduje zwykle nasilenie traumy¹⁴.

Z kolei, umieszczenie w rodzinie zastępczej dziecka, które w rodzinie biologicznej doświadczało jakiejś krzywdy, może być, pomimo stresu związanego ze zmianą otoczenia, przyjmowane przez dziecko z ulgą i stanowić podstawę budowania poczucia bezpieczeństwa, a także więzi z rodzicami zastępczymi. Paradoksalnie jednak, wraz ze wzrastającym poczuciem bezpieczeństwa i umacnianiem się dobrych relacji z członkami rodziny zastępczej, może wzrastać niepokój (czasem lęk) dziecka związany z możliwością powrotu do rodziny biologicznej. Takie dramaty (dzieci i rodziców zastępczych) opisuje w poruszającej rozmowie przedstawionej na łamach „Tygodnika Powszechnego” wspomniana wyżej Anna Krawczak (2021), która sama prowadziła kiedyś niezawodową rodzinę zastępczą. Na negatywne skutki, jakie nie tylko dla dziecka, ale i rodziny zastępczej, może mieć nadmierna koncentracja służb społecznych i sądów na realizacji idei reintegracji, zwracają uwagę Matthew Colton i Margaret Williams (1999). Przywołują oni wypowiedzi osób zajmujących się problematyką rodzin zastępczych i twierdzą, że „odwrót od praktyki koncentrującej się na pomocy dziecku na rzecz działań skierowanych na rodzinę, wymierzony jest w długoterminowe rodziny zastępcze i zagraża trwałym powiązaniom, jakie wytworzyły się przez lata między dziećmi i ich opiekunami” (Colton, Williams, s. 218 i 219).

Z jeszcze innym rodzajem przypadków mamy do czynienia wtedy, gdy powodem oddzielenia dziecka od rodziny biologicznej jest brak właściwej opieki nad dzieckiem. Reakcje dziecka na separację będą wówczas uzależnione od rodzaju i siły więzi między nim i rodzicami. Jak trafnie zauważa Przemysław Gąsiorek (2006), takie oddzielenie jest krzywdzące dla dziecka – ma bowiem charakter kary: wywołuje uczucie żalu, czasem gniewu wobec osób, które postrzegane są jako sprawcy tego oddzielenia, a zawsze – smutek i tęsknotę za rodzicami. Negatywne reakcje dziecka na oddzielenie od rodziny biologicznej mogą wystąpić także wówczas, gdy powodem oddzielenia jest np. alkoholizm rodzica, a z rodzicami (przede wszystkim matką) wiąże dziecko więzi inne niż bezpieczne (Taylor, 2016).

Wszystkie trudności, jakie napotyka dziecko przyjmowane do rodziny zastępczej (w tym deprivacja podstawowych potrzeb), są niewątpliwie źródłem nie tylko dużego napięcia emocjonalnego (stresu), ale także różnorodnych i zarazem złożonych emocji i uczuć. Dzieci przeżywają: smutek, lęk, złość, wstyd, tęsknotę, czasem ulgę i/lub spokój¹⁵, przy czym nierzadko uczucia te występują równolegle.

Ponieważ to właśnie emocje decydują o samopoczuciu dziecka i jego zachowaniach, trzeba bliżej przyjrzeć się ich źródłom. W przedstawionych wyżej opisach

¹⁴ Ta trauma może być nieco złagodzona, jeśli dziecko przyjmuje rodzina spokrewniona.

¹⁵ Przeżywane przez dzieci odseparowane od rodzin patologicznych.

wskazywano przede wszystkim na rolę, jaką dla doświadczanych przez dziecko uczuć ma rodzaj więzi/przywiązania, jakie łączy je z rodzicami biologicznymi – tych, które zostają zerwane lub w znacznym stopniu osłabione.

Równie ważnym źródłem uczuć dzieci umieszczonych w rodzinie zastępczej jest interpretacja przez dziecko otaczającej je rzeczywistości (dziejących się zdarzeń), w tym także własnego położenia i stanu. Okazuje się bowiem, że rodzaj przeżywanego przez dziecko uczuć jest w dużym stopniu uwarunkowany percepcją wydarzenia, jakim jest umieszczenie w rodzinie zastępczej, a także obrazem rodziców biologicznych i zastępczych, jak też siebie samego. Istotne znaczenie ma tutaj przede wszystkim to, jak dziecko tłumaczy sobie sam fakt „odebrania” go rodzicom i umieszczenia w rodzinie zastępczej, np. kogo czyni odpowiedzialnym za tę zmianę. Jakkolwiek bowiem przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej jest zawsze efektem negatywnej oceny warunków, w jakich żyje, i ma służyć jego dobru, to nie zawsze jest tak przez nie postrzegane. Dziecko zaniedbywane, a nawet doświadczające przemocy ze strony rodziców, może postrzegać własnych rodziców jako osoby skrzywdzone przez wymiar sprawiedliwości i wierzyć ich zapewnieniom o dobrych intencjach. Może czuć gniew wobec rodziców zastępczych i czynić ich odpowiedzialnymi za odseparowanie od rodziny biologicznej. Co więcej, może siebie samego obwiniać o spowodowanie tej sytuacji, a czując ulgę po odseparowaniu go od rodziców biologicznych, może oskarżać się o nieojalność względem nich.

Ważnym elementem omawianej tu percepcji przez dziecko wydarzenia, jakim jest przyjęcie go do rodziny zastępczej, jest sposób postrzegania zysków lub (i) strat, będących konsekwencją tego wydarzenia i ocena własnego losu. Dobrym przykładem tego, że obiektywnie pozytywna, służąca rozwojowi dziecka zmiana, może być przez nie oceniana negatywnie, jest stawianie mu w rodzinie zastępczej wymagań dotyczących nauki. Dziecko, któremu dotąd nie stawiano żadnych wymagań w tym względzie i które przyzwyczało się do zaniedbywania obowiązków szkolnych, może wymagania w nowej rodzinie uznać za nieuzasadnione ograniczenie jego swobody i buntować się przeciwko nim.

Podsumowując tę (z konieczności krótką) analizę wpływu, jaki na uczucia dziecka, jego samopoczucie i zarazem zachowanie, może mieć obraz (i ocena) rodziny biologicznej, zastępczej oraz siebie samego i własnej sytuacji, należy zauważyć, że wpływ ten zależy od wieku dziecka i związanych z wiekiem cech jego funkcjonowania poznawczego. Im młodsze dziecko, tym większy udział w jego reagowaniu mają emocje. Nie oznacza to, oczywiście, braku jakiegokolwiek podłoża poznawczego tych emocji. Małe dziecko dostrzega zmianę osób dorosłych w jego otoczeniu i zmianę samego otoczenia, ale nie rozumie ani przyczyn, ani konsekwencji tych zmian. Jak twierdzą Julian Elliott i Maurice Place (2000), dziecko przed osiągnięciem pięciu lat zazwyczaj uważa siebie za przyczynę traumatycznych wydarzeń i wini za doznane krzywdy.

Jak już wspomniano wyżej, zadaniem rodziny zastępczej jest podejmowanie wysiłków zmierzających do odbudowania więzi rodzinnych i reintegracji dziecka z rodziną biologiczną. Ma ona zapewnić dziecku realizację jego prawa do osobistej więzi z rodzicami i innymi osobami bliskimi. Kontakty z rodzicami nie zawsze są źródłem pozytywnych przeżyć dziecka. Zawsze jednak przypominają mu o możliwości jego powrotu do rodziny biologicznej. Dziecko może tego pragnąć lub – wręcz przeciwnie – bać się tego. Niezależnie jednak od jego stosunku do tej możliwości, wiąże się ona z niepewnością, a ta z kolei wynika z faktu, że dziecko często nie zna perspektyw czasowych pobytu w takiej rodzinie¹⁶. Wszystko to może wywołać w dziecku poczucie braku stabilizacji, zagubienia i niepewności jutra, a co za tym idzie, poczucie braku bezpieczeństwa. Może ono bardzo utrudniać budowanie więzi między dzieckiem a członkami rodziny zastępczej.

Przedstawiony wyżej obraz sytuacji i towarzyszących im przeżyć dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej skłania do przyjęcia tezy, w myśl której częściej udziałem dziecka funkcjonującego w takiej rodzinie są uczucia i myśli negatywne. Mogą one prowadzić do izolowania się, depresji i niepożądanych zachowań: buntowniczych i agresywnych. Częste występowanie problemów emocjonalnych i zaburzeń zachowania u dzieci przebywających w rodzinach zastępczych potwierdzają badania prowadzone na ten temat (Rola, 2001; Seweryńska, 2004; Stelmaszuk, 2000). Takie niepożądane zachowania są wyraźnym symptomem nieradzenia sobie przez dziecko z ogromem trudności, z jakim się zмага. Należy przy tym zaznaczyć, że sposób reagowania (emocjonalnego, poznawczego i behawioralnego) na krytyczne wydarzenie życiowe, jakim jest przyjęcie do rodziny zastępczej, może mieć swoje źródło nie tylko w aktualnie doświadczanej sytuacji, ale także we wcześniej wyuczonych schematach reagowania na trudności. Rolę takich wyuczonych schematów podnoszą Julian Elliott i Maurice Place (2000), pisząc: „[...] napotkane trudności lub wstrząsy emocjonalne mogą spowodować, że u dziecka pojawią się słabe punkty, z którymi wejdzie ono na kolejne etapy rozwoju” (Elliott, Place, 2000, s. 9)¹⁷.

Może być, oczywiście, i tak, że wcześniej wyuczone sposoby reagowania na trudności i kryzysy dobrze służą radzeniu sobie w sytuacji przeżywania kolejnego wydarzenia krytycznego. Mówimy wówczas o zgromadzonych przez dziecko zasobach. Wydaje się jednak, że w przypadku dzieci, które doświadczają przyjęcia do rodziny zastępczej, takie zasoby są zwykle bardzo ubogie. Ich ukształtowanie wymaga bowiem czasu i szczególnych warunków, a takich dzieci oddawane pod pieczę zastępczą zwykle są pozbawione.

¹⁶ Nie znają ich też rodzice zastępczy co sprawia, że nie umieją np. odpowiedzieć na pytania dziecka dotyczące czasu jego pobytu w zastępczej rodzinie.

¹⁷ Odnajdujemy tu podobieństwo do teorii kryzysowych rozwojowych Erika Ericsona czy teorii zadań rozwojowych Roberta Havighursta.

Źródłem zasobów natomiast może (i powinno) być społeczne otoczenie dziecka: mowa tu o wsparciu społecznym, zarówno strukturalnym, jak i, przede wszystkim, funkcjonalnym. To pierwsze, jest rozumiane jako „obiektywnie istniejące i dostępne sieci społeczne, które wyróżniają się od innych sieci tym, że poprzez fakt istnienia więzi, kontaktów społecznych, przynależności, pełnią funkcje pomocową wobec osób znajdujących się w trudnej sytuacji” (Sęk, Cieślak, 2004, s. 14). Źródłem tego rodzaju wsparcia może być dalsza rodzina. W odniesieniu do starszego dziecka – rówieśnicy.

Wsparcie funkcjonalne rozumiane jest jako rodzaj interakcji społecznej, która „zostaje podjęta przez jednego lub obu uczestników w sytuacji problemowej, trudnej, stresowej lub krytycznej” (tamże, s. 18). Tak rozumiane wsparcie jest więc tożsame z pojęciem pomocy.

Wnioski: wspomaganie dziecka przyjętego do rodziny zastępczej

Potraktowanie przyjęcia do rodziny zastępczej jako krytycznego wydarzenia w życiu dziecka pozwala lepiej rozumieć trudności, przed jakimi ono w związku z tym staje. To zaś prowadzi do wniosków odnośnie do tego, jak wspomagać je w ich pokonywaniu.

Podstawą wszelkich działań zmierzających do skutecznego pomagania takiemu dziecku (niezależnie od jego wieku) jest zapewnienie mu poczucia bezpieczeństwa i przynależności. Budowaniu poczucia bezpieczeństwa służy przede wszystkim emocjonalne wspieranie dziecka. Bardzo dobrze istotę wsparcia emocjonalnego i jego skutki ujmują Helena Sęk i Roman Cieślak (2004, s.19), kiedy piszą, że wsparcie emocjonalne „polega na przekazywaniu w toku interakcji emocji podtrzymujących, uspokajających, odzwierciedlających troskę, pozytywne ustosunkowania do osoby wspieranej. Zachowania wspierające mają też na celu stworzenie poczucia przynależności, opieki i podwyższenie samooceny”. Takie wsparcie emocjonalne jest ważnym elementem opieki nad dzieckiem mającym bolesne doświadczenia w zakresie przywiązania, a takie właśnie doświadczenia zwykle posiadają dzieci pochodzące z rodzin dysfunkcyjnych, czyli tych, z których są najczęściej oddawane pod pieczę zastępczą. Te doświadczenia często sprawiają, że dziecko zachowuje się w sposób utrudniający, a czasem wręcz blokujący nawiązywanie prawidłowych relacji z innymi. Trzeba tu dodać, że takiemu dziecku, obok ważnego dlań wsparcia emocjonalnego, potrzebny jest cały system działań, skierowanych na budowanie opiekuńczego i wspierającego środowiska. Chris Taylor mówi o tworzeniu dzieciom przez opiekunów zastępczych środowiska wręcz terapeutycznego (2016)¹⁸.

¹⁸ Niestety, ograniczone ramy tego artykułu nie pozwalają na przedstawienie nawet tylko najważniejszych założeń i wskazówek dotyczących budowania takiego środowiska.

Takie działania, podejmowane przez rodziców zastępczych, stanowią podstawę budowania właściwych, opartych na zaufaniu, relacji między nimi a dzieckiem, a te z kolei służą dobremu poznaniu doświadczeń dziecka, rozumianych nie tylko jako ciąg wydarzeń (faktów) w jego życiu, ale przede wszystkim towarzyszących tym faktom przeżyć: uczuć, myśli i przekonań.

Mówiąc o znaczeniu, jakie dla poznania dziecka i wspomagania go mają bliskie, oparte na zaufaniu jego relacje z opiekunami, mamy na uwadze to, że tylko w takich relacjach dziecko będzie skłonne ujawniać swoje oczekiwania i obawy. Rodzice zastępczy, przyjmując dziecko do swojej rodziny, powinni otrzymać możliwie dokładną diagnozę dziecka i jego sytuacji, jednak zwykle jest ona pozbawiona wielu ważnych informacji, które pozwalają w pełni zrozumieć dziecko. Diagnoza ta powinna być na tyle kompletna, aby zapewniać rodzicom zastępczym zrozumienie położenia i stanu psychicznego dziecka. W szczególności powinna zapewniać:

- orientację w zakresie, rodzaju i wielkości zmian, jakich doświadczyło ono po przyjęciu go do rodziny zastępczej,
- orientację w sytuacji i wydarzeniach poprzedzających przyjęcie dziecka do rodziny zastępczej i związanych z nimi przeżyć, jak również orientację w rodzaju więzi (tzw. wzorca przywiązania) łączącej dziecko z rodzicami biologicznymi,
- poznanie stosowanych przez dziecko (przed przyjęciem do rodziny zastępczej) schematów reagowania na trudności,
- poznanie sposobu, w jaki postrzega¹⁹ ono swoją sytuację, siebie samego oraz intencje i poczynania otaczających go osób,
- poznanie uczuć przeżywanych przez dziecko w związku z wydarzeniami i sytuacjami których doświadcza,
- poznanie zasobów, którymi dziecko dysponuje i jego deficytów, które wpływają na sposób, w jaki próbuje ono radzić sobie z trudnościami.

Wiele elementów takiej diagnozy rodzice zastępczy powinni otrzymać od organizatora pieczy zastępczej. Ale główną rolę w jej budowaniu będą niewątpliwie odgrywać te informacje, które rodzice uzyskają w bezpośrednim kontakcie psychicznym z dzieckiem podczas rozmowy.

Rozmowa służyć może (i powinna) nie tylko poznaniu przeżyć dziecka, ale i wsparciu. Właściwie prowadzona może stwarzać okazję do ujawnienia („wyrzucenia z siebie”) dręczących dziecko myśli i uczuć. Taka rozmowa może być dla niego także rodzajem wsparcia poznawczego, rozumianego jako „wymiana w toku interakcji takich informacji, które sprzyjają lepszemu zrozumieniu sytuacji, położenia życiowego i problemu” (Sęk, Cieślak, 2004, s.19). Może ona posłużyć m.in. uwolnieniu

¹⁹ Pojęcie postrzegania jest tu używane w szerokim ujęciu i jest tożsame z interpretacją.

dziecka od poczucia winy, braku lojalności wobec rodziców czy podejrzeń wobec rodziców zastępczych.

Rozmowa musi być, oczywiście, dostosowana przede wszystkim do wieku dziecka. Dobrym przykładem „narzędzia” ułatwiającego rodzicom zastępczym prowadzenie rozmowy z małym dzieckiem, jest książeczka Jenifer Wilgocki i Marci Kahn Wright (2002) *Czas niepewności. O dzieciach w rodzinach zastępczych*. Autorki, wzorem ilustrowanych opowiadań, przedstawiają w niej doświadczenia dzieci wychowywanych w rodzinach zastępczych, w tym ich uczucia, zmartwienia oraz pytania, które je nurtują. Cennym uzupełnieniem ilustrowanej części książki są uwagi, wskazówki i rady dla rodziców zastępczych i innych dorosłych, dotyczące pomagania dziecku, aby mogło przystosować się do nowej sytuacji i prawidłowo rozwijać.

Wsparcie poznawczemu doskonale służyć mogą także opowiadania dostosowane do potrzeb dziecka przeżywającego krytyczne wydarzenie albo znajdującego się w trudnym położeniu życiowym. Wspierające oddziaływanie takiego opowiadania polega na tym, że dziecko, mając możliwość identyfikacji z bohaterem, dowiaduje się nie tylko, że jego przeżycia i trudności są udziałem także innych, będących w podobnej sytuacji, ale przede wszystkim, jak można sobie z tymi trudnościami poradzić. Przykłady takich opowiadań m.in. dla dziecka, które doświadczyło śmierci bliskiej osoby, rozvodu rodziców czy konieczności przystosowania się do funkcjonowania w nowej rodzinie, przedstawia Doris Brett (1998 i 2013)²⁰.

Wspomniane opowiadania są bardzo użyteczne w postępowaniu wobec małego i nieco starszego dziecka (Brett, 1998 i 2013). Nie mają one jednak zastosowania w relacji z nastolatkiem. Tu drogą pozyskiwania informacji i zarazem wspomaganie dziecka jest bezpośrednia rozmowa, w której główną rolę odgrywa tzw. aktywne słuchanie, a więc takie, podczas którego okazujemy zarazem (w dużej mierze przez niewerbalne zachowania) zainteresowanie, zrozumienie, akceptację (Jedliński, 1993). Niezależnie od formy i przebiegu rozmowy, umiejętne nią kierowanie prowadzi nie tylko do lepszego zrozumienia dziecka, ale przekonuje je o naszej empatii, zainteresowaniu, intencji zrozumienia i udzielenia wsparcia, buduje zatem nie tylko poczucie bezpieczeństwa, ale także więzi.

Inicjowanie i rozwijanie werbalnego kontaktu z dzieckiem, szczególnie takim, które przeżywa jakieś trudności, wymaga stosowania szeregu zasad. Dotyczą one także form reagowania na to, jak zachowuje się i co mówi dziecko. Do najważniejszych,

²⁰ Co jednak najważniejsze, autorka w swoich pracach przedstawia zasady konstruowania przez opiekunów dziecka opowiadań, które będą dostosowane do potrzeb dziecka (Brett, 1998 i 2013). Wyjaśnia ona, że opowiadanie historii jest przekazywaniem informacji o problemach dziecka w sposób zapewniający mu poczucie bezpieczeństwa. Rodzice zastępczy, mogą więc bez trudu przygotować opowiadanie służące potrzebom dziecka zmagającego się z wydarzeniem, jakim jest jego przyjęcie do rodziny zastępczej.

w omawianym tu przypadku relacji z dzieckiem przyjętym do rodziny zastępczej, należą:

- zasada przystępności – takie formułowanie pytań (i wyjaśnień), aby były zrozumiałe dla rozmówcy,
- zasada delikatności – takie formułowanie własnych sądów, aby nie były źródłem negatywnych emocji (np. wstydu, lęku),
- zasada unikania mentorstwa – moralizowania, pouczenia, krytyki,
- zasada psychicznego wspierania, ale bez nadmiernego pocieszania,
- zasada dyskrecji – dziecko powierza swoje troski i tajemnice w pełnym zaufaniu, że nie będą nikomu przekazywane lub wykorzystywane bez jego zgody.

Wskazując na rozmowę, jako sposób wspierania dziecka, trzeba zauważyć, że przed rodzicami zastępczymi stoi niełatwe zadanie, jakim jest m.in. odnalezienie i stosowanie w rozmowie z dzieckiem równowagi między rzetelnym wyjaśnieniem powodu jego oddzielenia od rodziców biologicznych – z jednej strony i uzasadnianiem potrzeby kontaktów z rodzicami biologicznymi – z drugiej. To zadanie jest dodatkowo utrudnione przez przeżywany często przez dziecko konflikt lojalności.

Organizowanie środowiska rodziny zastępczej, umożliwiającego zaspokojenie przez dziecko potrzeby bezpieczeństwa, przynależności i więzi odbywa się, oczywiście, nie tylko za sprawą prowadzonych rozmów. Bardzo ważne jest zarówno włączanie dziecka do udziału w życiu rodziny, jak również właściwa organizacja życia rodzinnego, z ustalonym porządkiem dnia i jasno sformułowanymi wymaganiami.

Na zakończenie trzeba z całą mocą stwierdzić, że tworzenie warunków zapewniających dziecku przyjętemu do rodziny zastępczej zaspokojenia potrzeb i zarazem pomyślnego rozwoju, nie powinno być tylko zadaniem rodziny zastępczej. Istotną rolę w jego realizacji powinny odgrywać służby społeczne, zaangażowane w proces zapewniania dziecku właściwej pieczy zastępczej oraz instytucje odpowiedzialne za wspieranie rodziny zastępczej i pracujące z rodziną biologiczną.

Pomocy dziecku w radzeniu sobie przez nie z trudnościami, związanymi z przyjęciem do rodziny zastępczej (a są nimi także te związane ze zmianą szkoły) może udzielić również wychowawca czy pedagog szkolny. Powinny to czynić także osoby profesjonalnie do tego przygotowane: pracownicy socjalni, psychologowie, terapeuci. Mają one do dyspozycji dodatkowe metody służące najczęściej zarówno diagnozowaniu, jak i terapii. Zaliczyć do nich można m.in. rysunek, techniki terapii poznawczo-behawioralnej czy bardzo przydatne w pracy z dziećmi różnorodne techniki terapii zabawowej.

Zastosowanie rysunku w pracy z dzieckiem pozwala m.in. zrozumieć sposób w jaki dziecko postrzega rodzinę, swoje w niej miejsce i siebie samego, ułatwia także poznanie jego lęków oraz pragnień. W kontekście omawianego tu zagadnienia pomo-

cy dziecka przyjętemu do rodziny zastępczej warto wspomnieć, że rysunek ma także zastosowanie w systemowej terapii rodzinnej (Oster, Gould, 2000).

Praktyczne wykorzystanie wspomnianej wyżej terapii poznawczo-behawioralnej w pracy z dziećmi i młodzieżą przedstawia Paul Stallard (2006) w książce pod znamienym tytułem *Czujesz tak, jak myślisz*. Podstawą tej terapii jest założenie, że źródłem negatywnych stanów emocjonalnych oraz będących ich konsekwencją niewłaściwych zachowań i zarazem nieprzystosowania są często irracjonalne przekonania lub negatywne akty poznawcze. Poznanie takich negatywnych myśli, a następnie ich zmiana (na racjonalne) i kontrolowanie prowadzą do pozytywnych stanów emocjonalnych i służą prawidłowemu przystosowaniu.

Przydatne w pracy z dziećmi, przeżywającymi problemy psychiczne, są różnorodne techniki terapii zabawowej, opisane szczegółowo w książce Heidi Kaduson i Charles'a Schaefera (2001). Należą do nich m.in. techniki wykorzystujące dziecięcą fantazję, oparte na opowiadaniu historyjek, ekspresji przez sztukę, będące modyfikacjami popularnych gier, z zastosowaniem kukiełek (Kaduson, Schaefer, 2001).

Przedstawiony wyżej obraz pomocy dziecku przyjętemu do rodziny zastępczej wskazuje na to, że organizowanie środowiska, zapewniającego mu warunki prawidłowego rozwoju, wymaga skoordynowanych działań wszystkich osób uczestniczących w gwarantowaniu opieki zastępczej.

Bibliografia

- Adamczak, M. (1992). Krytyczne zdarzenia życiowe i radzenie sobie z nimi – wybrane zagadnienia. W: B. Waligóra (red.), *Elementy psychologii klinicznej*, t. 2 (ss. 41-74). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Andrzejewski, M. (red.). (2010). *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Andrzejewski, M., Gąsiorek, P., Ławrynowicz P., Synoradzka M. (red.) (2006). *Rodziny zastępcze – problematyka prawna*. Toruń: Wydawnictwo „Dom Organizatora”.
- Beisert, M. (2000). *Rozwód: Proces radzenia sobie z kryzysem*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Brett, D. (1998). *Opowiadania dla twojego (nieco starszego) dziecka: Część 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brett, D. (2013). *Bajki, które leczą: Część 1*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Colton, M., Williams M. (1999). Światowe kierunki w opiece zastępczej. W: Z.W. Stelmaszuk (red.), *Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem* (ss. 217-232). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Cywińska, M. (2017). *Stres dzieci w młodszy wieku szkolnym: Objawy, przyczyny, możliwości przeciwdziałania*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Elliott, J., Place, M. (2000). *Dzieci i młodzież w kłopotach: Poradnik nie tylko dla psychologów*. Warszawa: WSiP.
- Gajewska, G. (2009). *Pedagogika opiekuńcza: Elementy metodyki*. Zielona Góra: PEKW „GAJA”.

- Gąsiorek, P. (2006). Zastępcze rodzicielstwo w Polsce – przyszłość bliższa i dalsza. W: M. Andrzejewski, P. Gąsiorek, P. Ławrynowicz, M. Synoradzka (red.), *Rodziny zastępcze – problematyka prawna* (ss. 243-255). Toruń: Wydawnictwo „Dom Organizatora”.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS] (2020). *Pieczna zastępcza w 2020 r.* Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/dzieci-i-rodzina/dzieci/pieczna-zastepcza-w-2020-roku,1,5.html>.
- Jedliński, K. (1993). Sztuka Słuchania. W: J. Santorski (red.), *Abc psychologicznej pomocy* (ss. 13-25). Warszawa: Jacek Santorski & CO Agencja Wydawnicza.
- Kaczmarek, M. (2006). Reforma systemu opieki zastępczej. W: A. Kwak (red.), *Z opieki zastępczej w dorosłe życie* (ss. 15-32). Warszawa: Wydawca: Instytut Spraw Publicznych.
- Kaduson, H., Schaefer, Ch. (2001). *Zabawa w psychoterapii*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kalus, A. (2014). Rodzina zastępcza. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (ss. 353-368). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Keirse, M. (2005). *Smutek dziecka: Jak pomóc dziecku przeżyć stratę i żalobę?* Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Kleniewska, I. (2008). Rodzice biologiczni, dziecko, rodzice zastępczy – regulacja prawna. W: A. Kwak (red.), *Rodzicielstwo: Między domem, prawem, służbami społecznymi* (ss. 193-205). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.* (1989). Dz.U.1991.120.526. Pobrane z: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19911200526/T/D19910526L.pdf>.
- Krawczak, A. (2021). Domy złe. *Tygodnik Powszechny*, 3, 32-36.
- Łuczak, E. (1994). Rozwój fizyczny dzieci i młodzieży z rodzin zastępczych i domów dziecka. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 9, 15-18.
- Łuszczynska, A. (2004). Wsparcie społeczne a stres traumatyczny. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (ss. 190-205). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Menzyk, K., Satława-Janiec, A., Pokorski, M. (2011). Funkcjonowanie emocjonalne dziecka a pobyt w systemie rodzinnej opieki zastępczej. W: A. Widera-Wysoczańska, A. Kuczyńska (red.), *Interpersonalna trauma: Mechanizmy i konsekwencje* (ss. 191-200). Warszawa: Difin SA.
- Ogińska-Bulik, N. (2013). *Pozytywne skutki doświadczeń traumatycznych, czyli kiedy lzy zamieniają się w perły*. Warszawa: Difin SA.
- Olearczyk, T. E. (2008). *Sieroctwo i osamotnienie*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Oster, G.D., Gould, P. (2000). *Rysunek w psychoterapii*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Płopa, M. (2016). Więzy małżeńskie i rodzinne w perspektywie teorii przywiązania. W: I. Janicka, H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (ss. 141-166). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rola, J. (2001). *Depresja u dzieci*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Ryś, M. (2001). *Systemy rodzinne: Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*. Warszawa: CENTRUM METODYCZNE POMOCY PSYCHOLOGICZNO-PEDAGOGICZNEJ.
- Schaffer, D.R., Kipp, K. (2015). *Psychologia rozwoju: Od dziecka do dorosłości*. Gdańsk: Wydawnictwo HARMONIA UNIVERSALIS.
- Seweryńska, A. M. (2004). *Uczeń z rodziny dysfunkcyjnej: Przewodnik dla wychowawców i nauczycieli*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Sęk, H. (1991). Procesy twórczego zmagania się z krytycznymi wydarzeniami życiowymi a zdrowie psychiczne. W: H. Sęk (red.), *Twórczość i kompetencje życiowe a zdrowie psychiczne* (ss. 30-41). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Sęk, H. (2001). *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

- Sęk, H. (2004). Rola wsparcia społecznego w sytuacjach stresu życiowego: O dopasowaniu wsparcia do wydarzeń stresowych. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (ss. 49-67). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sęk, H., Cieślak, R. (2004). Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie* (ss. 11-28). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sierpowska, I. (2006). *Prawo pomocy społecznej*. Kraków: Kantor Wydawniczy ZAKAMYCZE.
- Stallard, P. (2006). *Czujesz tak, jak myślisz: Praktyczne zastosowania terapii poznawczo – behawioralnej w pracy z dziećmi i młodzieżą*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Stelmaszuk, Z. W. (2000). Dziecko w rodzinie zastępczej. W: E. Milewska, A. Szymanowska (red.), *Rodzice i dzieci: Psychologiczny obraz sytuacji problemowych* (ss. 100-114). Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.
- Taylor, Ch. (2016). *Zaburzenia przywiązania u dzieci i młodzieży: Poradnik dla terapeutów, opiekunów i pedagogów*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (2011). Dz.U.2020.821 z późn. zm. Pobrane z: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-2020000821/U/D20200821Lj.pdf>.
- Wideliński, E. (2006). Wychowanek rodziny zastępczej jako odbiorca procesu usamodzielniania. W: A. Kwak (red.), *Z opieki zastępczej w dorosłe życie: Założenia a rzeczywistość* (ss. 148-176). Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
- Wilgocki, J., Wright, M. K. (2002). *Czas niepewności: O dzieciach w rodzinach zastępczych*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Winogrodzka, L. (2007). *Rodziny zastępcze i ich dzieci*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Witkin, G. (2000). *Stres dziecięcy*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

